

УДК 821.512

Джелилов Шамиль Дяверович, студент отделения крымскотатарской филологии факультета крымскотатарской и восточной филологии Таврической академии ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского», г. Симферополь, Республика Крым, Российская Федерация

e-mail: shamil.dzhelilov.98@mail.ru

Усеинов Тимур Бекирович, доктор филологических наук, профессор кафедры крымскотатарской филологии, Таврическая академия ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского», г. Симферополь, Республика Крым, Российская Федерация

e-mail: useinovtb@mail.ru

КЪЫРЫМТАТАР ДИВАН ЭДЕБИЯТЫНА АРАП МЕДЕНИЕТИНИНЪ

ТЕСИРИ

(ВЛИЯНИЕ АРАБСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА КРЫМСКОТАТАРСКУЮ ДВОРЦОВУЮ ЛИТЕРАТУРУ)

Аннотация. Средневековая крымскотатарская дворцовая литература находилась под огромным влиянием арабской культуры. Несмотря на это данное литературное явление до сегодняшнего дня в должной степени не изучено.

Ключевые слова: средневековая крымскотатарская литература, диван, арабское влияние, формы поэзии.

Shamil Dzhelilov, 3rd year student, Faculty of Crimean Tatar and Oriental Philology, Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky, Simferopol, Republic of Crimea, Russian Federation

e-mail: shamil.dzhelilov.98@mail.ru

Useinov Timur Bekirovich, Doctor of Philology, professor of department of the Crimean Tatar philology, VO Taurian academy FGAOU "Crimean federal university of V.I. Vernadsky", Simferopol, Republic of Crimea, Russian Federation

e-mail: useinovtb@mail.ru

INFLUENCE OF ARAB CULTURE ON CRIMEAN TATAR PALACE LITERATURE

Annotation. The medieval Crimean Tatar palace literature was greatly influenced by Arab culture. Despite this, this literary phenomenon has not been adequately studied to this day.

Keywords: medieval Crimean Tatar literature, sofa, Arabic influence, forms of poetry.

Малюм олгъаны киби, орта асырлар къырымтатар эдебияты XX асырнынъ башында темелли огренилип башлана.

КИРИШ. Назарий билъгилер джеэтинден Банарлы Н.С. [4], Бурсалы М.Т. [5], Эртайлан И.Х., Къонуратлы К., Фазыл Р., Усеинов Т.Б. [1, 2, 3] киби тедкъикатчы ве алимлернинъ ишлери иле файдаландыкъ.

Орта асырларда арап классик эдебияты ве шиириети бутюн дюнья язма асабалыгъынынъ парлакъ, айырылмаз, тюкенмез къысмыдыр.

Бу яратыджылыкъ бутюн шаркъ мусульман медениетининъ ве санъатынынъ тюкенмез хазинесидир. Фарс ве тюркий халкъларнынъ Ислям динининъ тесири алтында яратылгъан язма асабалыгъы арап эдебияты тесиринде язылды.

ЭСАС КЪЫСЫМ. Юз йыллар девамында (VIII-XVIII аа.) орта асырларда классик арап эдебиятынынъ муэллифлери озъ эсерлерини къадимий бедуин шиириетининъ къайделерине эасланып яздылар.

Ирак, Сурие, Магрипте, Испаниядаки араплар, бир санъат ве медениетни векиллери оларакъ, бедуинлер язма асабалыгъына бус-бутюн бойсунып, композиция, сюжет, мевзу, услюп тарафындан айны эдебиятны яраталар.

Бутюн мусульман дюнъясында белли олгъан образлар ве образлар системалары, назмий тиль, услюп, шекиллер, къафие ве везн – арап эдебиятынынъ хусуиетлеридир.

Тарих девамында, насыл халкънынъ медениетини козь огъуне алмасакъ, юкселюв ве зайыфлама девирлерини раст кетиремиз.

Къырым ханлыгъынынъ да медениети бойле “басамакълардан” кечти.

Айрыджа къырымтатар “классик деври” не дикъкъат этмек керек.

Башта бир къырымтатар медениетининъ классик деври осман халкъынынъ классик деврининъ айырылмаз бир къысмы олгъанлыгъыны къайд этмели.

О заман эки халкъ бир девлет ичинде яшады. Бир сиясий, ичтимаий, арбий, динний, рухий муитте инкишаф этти.

Бу девирде, яни XVI асырда, бойле муэллифлер иджат эте: Менгли Герай хан I (1445–1514), Девлет Герай хан I (1512–1577), Саадет Герай (1550? –1597), Газы Герай хан II (1554–1607), Усеин эфенди Кефевий (...–1601) ве башкъалары.

Бутюн орта асырлар девамында къырымтатар тили денъишип, инкишаф этип тюрди.

Ислямиеттен эвель къадимий къырымтатар язма ве агъыз эдебий асабалыгъымызны козь огъуне алсакъ башта бир бу мирас къыпчакъ тюрк тилинде язылгъаны акъкъында айтмак керекмиз.

Бир девлет ичинде яшагъан къырымтатар ве осман халкъларынынъ тиллери бири-бирине якъынлаша.

Къырымда осман тилининъ бильмеси инсаннынъ бильгили ве тасили олгъаны акъкъында айта.

Башлангъычта осман тили тек къырымтатар мырзалары арасында къуллана ве диван эдебиятында раст келип башлай.

Вакъыт кечтикче, османлы тиль къырымтатар сарай эдебиятына аит бедий эсерлернинъ эксериетинде “тамыр йибере” ве бутюнлей бу тильде язылгъан шекиллер де раст кетирмек мумкюн.

Орта асырлада язылгъан къырымтатар диван шиириетинде актив тарзда арап назм шекиллери ишлетилелер. Бунунъ себеби – Къырым ярымадасында, Ислямиет девринде, диннен бераберликте арап ве иран эдебиятлары да даркъала. Джемаат юксек услюп иле, зенгин тильнен язылгъан бу асабалыкъны окъуй, айретте къала ве шу тарзда язып башлай.

Орта асырларда язылгъан къырымтатар диван шиириетинде ишлетилен кичик колемли назм шекиллерининъ эксериети арап шекиллердир. Бу: бейит, гъазель, мурабба ве башкъалары.

Кимсе ичюн сыр дегиль ки, орта асырларда арап эдебияты къадимий бедуин халкъ агъыз яратыджылыгъындан осюп чыкъты.

Халкъ эдебияты дегенде бу асабалыкъ ильк эвеля бедуин къабилелерининъ авлама, айнени ве къараван йырларындан ибареттир.

Пек эрте панегирик мана ташыгъан “фахр”, матем дуйгъуларыны тасвирлеген “риса”, душманларны яманлагъа “хиджа” адлы шекиллер ишлетилип башлана.

Чокъ узун вакъыт девамында милядий эсабынен I асырдан та XVIII асыргъадже арап шиириети бир къанунлар эсасында языла.

Языкъ ки бинъ йылдан зияде вакъыт ичинде бу эдебий мирас ичъ бир денъишовсиз булуна. Бинъ йыл эвельси укюм сюрген шиирле язылмакъ къайделери ойле де денъишовсиз къалалар.

Окъуйджы (динълейиджи) назмий эсернинъ башындан сюжет ненен битеджегини биле.

Образлар, тиль, мевзу, айны услюп, айны назм шекиллери (къасиде, къыта, бираз кечче гъазель), сонъунда фельсефий ве ахлякый резюме – булар эписи окъуйджыгъа таныштыр ве бекленильмели.

Нетиджеде арап эдебияты ве шиириети озюнинъ меракълыгъыны джоя, ве яваш-яваш сёне.

VII–VIII асырларда араплар о заман янъы Ислям динини даркъатув пешинде арекетлер косьтерелер. Иманнен бераберликте арап медениети ве эдебияты да запт этильген больгелерде ве халкъларда даркъала: арамейлерде, румларда, иранлыларда, тюрклерде, берберлерде ве башкъаларда.

Бунен бераберликте аксине арап эдебияты да запт этильген халкъларнынъ медениетинден ве эдебиятындан базы аляметлерни назире эте.

Ислямиет девиринде арап эдебиятында янъы мевзулар, образлар системалары, сюжетлер, бедий услюплер пейда ола.

Арап дебиятынынъ тили де баягъы денъише: иран, тюрк ве башкъа халкъларнынъ тиллеринден сёзлер арап лексикасына кирсетиле.

Тарих девамында, насыл халкънынъ медениетини козь огюне алмасакъ, юкселюв ве зайыфлама девирлерини раст кетиремиз.

Къырым ханлыгъынынъ да медениети бойле “басамакълардан” кечти.

Айрыджа къырымтатар “классик деври”не дикъкъат этмек керек.

Башта бир къырымтатар медениетининъ классик деври осман халкъынынъ классик девирининъ айырылмаз бир къысмы олгъанлыгъыны къайд этмели.

О заман эки халкъ бир девлет ичинде яшады. Бир сиятий, ичтимаий, арбий, динний, рухий муитте инкишаф этти.

Медениет ве санъат саасында дуюлгъан сыкъ мунасебетлер эдебият саасына да баягъы тесир этти. Бу мания тек къырымтатар эдебиятына нисбетен дегиль де осман анъанесинде де муим ер ойнады.

Къырым ханлыгъы ве Осман девлетлеринде классик девирнинъ пейда олувында экономика тарафындан юкселиш ве чевреде арбий гъалебелер де буюк роль ойнады.

Укюмдарлар озь миллетлерининъ котерильмеси пешинде адалетли ве акъыллы сиясет алып баралар. Къырымда бойле сымалар арасында I Саадет Герай ханны (1524–28), I Сахиб Герай ханны (158–51), I Девлет Герай ханны (1551–77), II Мехмед Герай ханны (1577–84), Ислам Герай ханны (1584–88) анъмакъ мумкюн.

Арап медениетини базада шаркъшынаслар “мусульман медениетинен” бирлештирелер. Бойле менимсевде темель бар, амма бу позиция сонъунадже догъру дегиль ве умумийдир.

VIII–X аа. арап медениети чокъ модерн ве прогрессив чизгилер ташый. Шу вакъыткъадже кимсе къуллаанмагъан янъы ильмий, динний-фельсефий, бедий дюнья ве инсан менимсеви услюплерини ишлетме бу мираснынъ новаторлыгъыны косътере.

Анъылгъан асабалыкънынъ энъ парлакъ вакъты VIII–XII асырларгъа раст келе.

XIII юзъйылнынъ экинджи ярысындан башлап арап эдебияты ве медениетинде сёнюв, регресс чизгилери дююдуп башлай.

Чешит ильмий ве эстетик арекетлер япылгъанына бакъмадан, арап илиминде ве эдебиятында эпигонлыкъ, яни плагиат арекети юкъары ала.

Айны сюжетлер, айны образлар системалары, эсернинъ сонъунда ахлякъий нетидже в иляхри асырдан асыргъа ичъ бир денъишювсиз эсерден эсерге кече.

Окъуйджы бедий эсерни окъуп башлагъан вакъыт сонъунда неден битеджегини биле. Бойле вазият арап медениетини башкъа халкъларгъа (иран ве тюрк) бакъкъанда артта къалмасына себе пола.

Нетиджеде, X–XV асырда, орталыкъкъа мусульман медениетининъ илим ве эстетик анъанелерини акс эткен иран классик деври, башкъаджа иран ренесансы чыкъа.

Фарс тилинде классик назмиетни тарихий ве типологик къыясладан сонъра бу асабалыкъ иран ренессансы олгъаны белли ола.

Бу юзъйылларда язма иран эдебияты озъ миллетининъ антик анъанелерини, яни зороастризмнен багълы адетлерни ве бедий эсерлернинъ хусусиетлерини озюне синъдире.

Арап медениетининъ иран медениетине тесири кимседе шуббе догъурмай. Ислямнен бераберликте арап медениети де иранлы халкъларнынъ яшайышына кире.

Инсаннынъ дуйгъуларына, фикирлерине дикъкъат, яни гуманистик дюнъябакъыш иран эдебиятында бу девирде пейда ола ве кенъ ишлетиле.

НЕТИДЖЕ. – Орта асырлада язылгъан къырымтатар диван шиириетинде актив тарзда арап назм шекиллери ишлетилелер;

– Къырымтатар диван эдебиятында къулланылгъан шекиллерининъ эксериети къадимий арап халкъ агъыз яратыджылыгъындан назире этильди;

– Арап назм шекиллери орта асырлар язылгъан къырымтатар диван шиириетининъ темелини къойды. Бу эдебий асабалыкъта къулланылгъан назм эсерлери – бу, эксериети, арап шекиллериدير.

Список источников:

1. Усеинов Т.Б. Влияние арабской культуры и искусства на развитие литературных традиций Крымского ханства // Сходознавство. – 2002. – №16. – С.98–101.

2. Усеинов Т.Б. Крымскотатарская дворцовая литература XV–XVII веков // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 25. – С.102-105.

3. Усеинов Т.Б. Семантический аспект поэзии Газаи. – Симферополь: Крымсучпедгиз, 2008. – 140 с.

4. Banarli N. S. Resimli turk edebiyati tarihi. C.C. I-II. – Istanbul: Milli egitim basimevi, 1987. – 1366 s.

5. Bursali M. T. Kirim muellifleri. – Istanbul, 1919. – 65 s.

6. Ertaylan I. H. Gazi Geray han. Hayati ve eserleri. – Istanbul, 1958. – 91 s.